

احوال حضرت رقیه علیها السلام در منابع تاریخی

دکتر سیدضیاءالدین علیان‌سب^۱

رویا رحیمی قاضی^۲

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۲/۱۶

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۰۲

چکیده

حضرت رقیه علیها السلام فرزند امام حسین علیه السلام امام سوم شیعیان است. این اثر در پی احوالات این دختر خردسال در منابع تاریخی است و هدف از آن رسیدن به نتیجه‌ای روشن درباره زندگی و ذکر نام حضرت در منابع تاریخی است. سرگذشت حضرت رقیه در منابع تاریخی چگونه آمده و به دنبال آن درباره نام، نام مادر، تاریخ ولادت و وفات حضرت، سن و محل دفن ایشان تحقیق شده، است. این تحقیق به دنبال کشف سرگذشتی روشن درباره ایشان است. نگارنده در این تحقیق که با شیوه کتابخانه‌ای به انجام رسیده، به این نتیجه رسیده است که نام ایشان فاطمه، مادرش ام اسحاق دختر طلحة بن عبدالله تیمیه بوده و در سال پنجاه و هفت هجری در مدینه دیده به جهان گشود. بعد از عاشورا در جمع اسیران حضور داشته و در چهار سالگی در صفر سال شصت و یک هجری چند روز بعد از دیدن سر مبارک پدرش، در خانه یزید

۱. دانشیار گروه معارف دانشگاه علوم پزشکی تبریز (olyanasab_s@yahoo.com)

۲. طلبه سطح دو (r.rahimi7209@gmail.com)

وفات کرده و همان جا به خاک سپرده شده است. ذکر نام رقیه در منابع تاریخی به قرن دوم برمی‌گردد که از منابع آن می‌توان به کتاب *مقتل الرقیه* به نقل از کتاب *منتخب التواریخ* اشاره کرد. **کلیدواژه‌ها:** رقیه، امام حسین علیه السلام، عاشورا، فاطمه، بنت الحسین.

مقدمه

حضرت رقیه علیها السلام فرزند امام حسین علیه السلام امام سوم شیعیان است. این اثر در پی بررسی سرگذشت این حضرت و ذکر نام حضرت به نام رقیه علیها السلام و هدف از آن، رسیدن به نتیجه‌ای روشن درباره زندگی و ذکر نام و ابعاد زندگی ایشان در منابع تاریخی است. از این رو برای پاسخ به این سؤال که «سرگذشت حضرت رقیه علیها السلام در منابع تاریخی چگونه آمده است؟»، نام، نام مادر، محل ولادت، سن، زمان و مکان وفات و محل دفن ایشان در منابع تاریخی بررسی خواهد شد.

به نظر می‌رسد حضرت رقیه دختر امام اسحاق باشد که در سال پنجاه و هفت هجری در مدینه به دنیا آمد و در واقعه عاشورا چهار سال داشت. محل دفن ایشان نیز در دمشق است.

درباره حضرت رقیه علیها السلام در ایام محرم و سالروز وفات ایشان صحبت می‌شود. چون در این مورد به صورت جزئی در کتاب‌های مخصوص به امام حسین نوشته شده و از طرفی دشمنان اهل بیت علیهم السلام درباره دختر اباعبدالله علیه السلام شبهه‌های متعددی مطرح می‌کنند، این تحقیق بر آن شده است که بیانی روشن از سرگذشت آن حضرت ارائه دهد.

اگرچه درباره این موضوع به طور عام، در مقتل‌های مربوط به امام حسین علیه السلام از جمله *مقتل ابومخنف* و *لهوف سید ابن طاووس* و... مطالبی به صورت جزئی یافت می‌شود، به صورت خاص و مستقل، تألیفی نوشته نشده است. این اثر به صورت کتابخانه‌ای، به دنبال کشف حقیقت سرگذشت حضرت رقیه علیها السلام است.

نام اصلی حضرت رقیه علیها السلام در منابع تاریخی

درباره نام این حضرت دودسته منابع تاریخی وجود دارد:

۱. دسته‌ای از منابع که به ذکر نام و سرگذشت این حضرت نپرداخته‌اند، عبارتند از مقتل ابومخنف، نوشته لوط بن یحیی بن سعید؛ واقعه کربلا، نوشته علی نظری منفرد؛ سوگنامه لهوف، سید بن طاووس؛ امام حسین علیه السلام شهید فرهنگ پیشرو انسانیت، نوشته محمد تقی جعفری تبریزی؛ جایگاه اهل بیت در جهان آفرینش، نوشته علی اکبر بابازاده و اسرار خاندان آل محمد، نوشته سلیم بن قیس هلالی؛

۲. دسته‌ای دیگر که به سرگذشت ایشان به طور مختصر پرداخته‌اند. مطالب آنها از

قرار ذیل است:

الف) در برخی کتب تاریخی برای امام حسین علیه السلام شش فرزند ذکر شده است.

منابعی که تعداد فرزندان امام حسین علیه السلام را شش تن ذکر کرده‌اند که ترتیب این اسامی بدین قرار است: علی ابن الحسین اکبر، علی ابن الحسین اصغر، جعفر، عبدالله، سکینه و فاطمه علیها السلام.

شیخ مفید در الارشاد و ابن شهر آشوب در مناقب آورده‌اند:

وكان الحسين عليه السلام ستة اولاد: علي ابن الحسين الاكبر قتل مع ابيه بالطف... (مفید،

۱۴۱۳: ۱۳۵/۲؛ ابن شهر آشوب، بی تا: ۱۲۳/۴)

و همانا برای حسین علیه السلام شش فرزند بود: علی ابن الحسین اکبر که به همراه پدر در کربلا کشته شد....

ب) در دسته‌ای دیگر از منابع، تعداد فرزندان امام حسین علیه السلام را نه تن ذکر کرده‌اند که

درباره ذکر ترتیب این اسامی اختلاف است:

۱. دسته‌ای نه تن را این چنین نام برده‌اند: علی اکبر، علی اوسط، علی اصغر، محمد،

عبدالله، جعفر، زینب، سکینه و فاطمه. (اربلی، ۱۴۲۷: ۵/۲)

۲. دسته‌ای دیگر از منابع نیز نه فرزند را به این صورت نام برده‌اند: علی اکبر شهید،

علی اوسط، علی اصغر، محمد، عبدالله، جعفر، سکینه، فاطمه، زینب.

(ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۷۷)

ج) دسته ای دیگر از منابع، ده نفر را به این ترتیب نام برده اند: علی اکبر، علی اصغر، عبدالله، جعفر، ابراهیم، محمد، فاطمه، سکینه، زینب، ام کلثوم. نیز می گویند: «از فرزندانش جز زین العابدین علیه السلام و فاطمه و سکینه و رقیه باقی نماند.» (ابن فندق، ۱۳۸۵: ۳۴۹-۳۵۰)

د) به جز این اسامی، فرزندان دیگری در برخی نقل های نادر، به امام حسین علیه السلام منسوب اند، از قبیل: عمرو (ابن حیون، ۱۴۰۹: ۵ / ۴۴۸؛ دینوری، ۱۳۶۸: ۲۵۹-۲۶۱)، ابوبکر^۱ (ابن مهنا، ۱۳۷۹: ۲۶۶)، زید و حمزه (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۴ / ۱۱۳). در این باره یکی از محققان می نویسد: «احتمال تصحیف یا اشتباه با فرزندان امام حسن علیه السلام و نیز تعدد نام برخی فرزندان، بسیار است.» (محمدی ری شهری، ۱۳۹۱: ۱ / ۱۴۹)

پس از تحقیق و بررسی به نظر می رسد نام اصلی حضرت، فاطمه بوده باشد؛ چون از یک سو امام حسین علیه السلام به نام های پدر و مادر خویش یعنی علی و فاطمه علاقه بسیاری داشت که همه فرزندان پسر خود را علی (علی اکبر، علی اوسط، علی اصغر) و همه دختران خود را فاطمه می نامید و از سوی دیگر، نام رقیه در منابع تاریخی بسیار اندک به چشم می خورد. از این رو نام دختر خردسال امام حسین علیه السلام فاطمه بوده و مادرش ام اسحاق دختر طلحة ابن عبدالله تیمیه است؛ همچنان که اربلی می نویسد:

... و فاطمة بنت الحسين و امها ام اسحاق بنت طلحة بن عبدالله تیمیه.
(اربلی، ۱۴۲۷: ۲ / ۲۵۰)

شیخ عباس قمی می گوید:
... و فاطمه دختر حسین و مادرش ام اسحاق دختر طلحة بن عبدالله تیمیه.
(قمی، ۱۳۷۹: ۱ / ۴۶۲)

شیخ مفید در الارشاد درباره مادر ایشان آورده است که پیش تر همسر امام حسن مجتبی علیه السلام بود و پس از شهادت ایشان و به وصیت امام حسن علیه السلام به عقد امام حسین علیه السلام

۱. در سلسله العلوئیة ص ۳۰ آمده است که وی در کودکی و قبل از شهادت پدر از دنیا رفته است.

درآمد. (مفید، ۱۴۱۳: ۲/۱۳۸)

ولادت حضرت

درباره سال و محل ولادت این حضرت در منابع تاریخی چیزی به ثبت نرسیده، مگر در یک مورد که ولادت ایشان را بین سال پنجاه و هفت و پنجاه و هشت هجری در مدینه ذکر کرده است. (ربانی خلخالی، ۱۳۷۹: ۲۱۹)

سن حضرت

درباره سن حضرت نیز در منابع تاریخی اختلاف دارند که از این قرار است:

۱. بعضی ها ایشان را سه ساله معرفی کرده اند (طریحی، بی تا: ۱۳۶؛ شاه عبدالعظیمی، ۱۴۱۱: ۱۷۹) و سال ولادت ایشان را سال ۵۸ ق می دانند.
۲. برخی چهار ساله دانسته اند (طبری، ۱۴۲۶: ۲/۱۷۹) و سال ۵۷ ق را سال ولادت ایشان می دانند.

پس از عماد الدین طبری در کتاب کامل بهایی، ملاحسین واعظ کاشفی در کتاب روضة الشهداء - که نسبت به کامل بهایی کتاب ضعیف تری است - مطالب طبری را با تفصیل بیشتری مطرح می کند؛ اما همچنان نامی از کودک نمی برد و او را چهار ساله ذکر کرده و محل وفاتش را کوشک (کاخ) یزید می داند (واعظ کاشفی سبزواری، ۱۳۷۲، ۸۷؛ محمدی ری شهری، ۱۳۹۱: ۱/۱۴۹)

با توجه به این که منابع ذکر شده در مورد دوم قدیمی تر هستند و کامل بهایی مربوط به قرن هشتم و روضة الشهداء مربوط به قرن ده هجری است، به این نتیجه می رسیم که حضرت در زمان وفات چهار ساله بوده است.

ذکر نام رقیه در منابع تاریخی

درباره ذکر نام رقیه در منابع تاریخی چهار مورد وجود دارد:

- ۱) در قرن دوم، شخصی به نام سیف بن عمیره نخعی از اصحاب برجسته امام صادق و امام کاظم علیه السلام قصیده ای زیبا سروده است که در آن به طور صریح نام رقیه آمده است:

وسکینه عنها السکینه فارقت لـ ما ابتـدیت ...
ورقیة رق الحسود لضعفها وغدا لیعذرہا الذی لم یعذر...^۱
۲. صاحب کتاب *انوارالمجالس* در بحث خرابه شام می گوید:

تذکرت غرباء خرابة الشام، اولم یکن اهل البیت الذین هم خیر الانام غرباء فی خرابه الشام؟ اولم تکن سکینه ورقیه طفلتی الحسین علیه السلام؟ (ارجستانی، ۱۳۷۴: ۱۶۰)
از غریبان خرابه شام به خاطر مرسید. مگر اهل بیت خیر الانام، در خرابه شام غریب نبودند؟ یا سکینه ورقیه، طفل حسین نبودند؟

۳. در کتاب *الایقاد* با صراحت نام کودک را رقیه و سن او را سه ساله آورده است:

کان للحسین علیه السلام بنت صغيرة یحبها و تحبه، وقیل: کانت تسمى رقیة، وکان عمرها ثلاث سنین، وکانت مع الاسری فی الشام ... (طبرسی، ۱۴۲۶: ۲ / ۱۷۹)

۴) در کتاب *شعشعة الحسینی* آمده است:

منقول است که طفلی از حضرت امام حسین علیه السلام در خرابه شام، از دیدن سر پدر بزرگوارش، از دنیا رفت، ولیکن در نام او اختلاف است که زبیده یا رقیه یا زینب یا سکینه بوده باشد. (بیدی خراسانی، بی تا: ۲ / ۱۷۱)

در *ریاض الاحزان* آمده است که اسم آن دختر فاطمه بود. (قزوینی، ۱۳۰۵: ۳۰۶)
در اکثر منابع آمده است که نام رقیه در کتاب *کامل بهایی* نوشته شده است، ولی تا آن جا که نگارنده تحقیق کرده، در کتاب یادشده، نام رقیه وجود ندارد. متن *کامل بهایی* این چنین است:

در حاویه آمد که زنان خاندان نبوت در حالت اسیری، حال مردان که در کربلا

۱. آرامش از سکینه جدا شد، چون او از امام خود جدا گردید. رقیه کسی بود که حسودان برای ضعف و ناتوانی اش دل سوزاندند. این عده فردای قیامت مجبورند که عذر خواهی کنند، هر چند هیچ عذری برای آنها وجود ندارد. حضرت ام کلثوم نیز هر لحظه صورت اشک آلودش را با پارچه ای پاک می کند. من هیچ گاه ام کلثوم و سکینه و رقیه را فراموش نمی کنم که برای امام حسین با آه و ناله و حسرت گریه می کردند. ای سادات و مولای من! سیف بن عمیره بنده غلام حیدر، قبر است. (بدوانی، ۱۳۸۰: ۱ / ۳۸۸)

شهید شده بودند، بر پسران و دختران ایشان پوشیده می داشتند و هر کودکی را وعده ها می دادند که پدرتو به فلان سفر رفته باز می آید. تا ایشان را به خانه یزید آوردند. دخترکی بود چهارساله، شبی از خواب بیدار شد و گفت: پدر من حسین کجاست؟ این ساعت او را به خواب دیدم؛ سخت پریشان بود. زنان و کودکان جمله در گریه افتادند و فغان از ایشان برخاست. یزید خفته بود، از خواب بیدار شد و از ماجرا سؤال کرد. خبر بردند که ماجرا چنین است. آن لعین در حال گفت: بروند سر پدر را بیاورند و در کنار او نهند. پس آن سر مقدس را بیاورند و در کنار آن دختر چهارساله نهادند. پرسید: این چیست؟ گفتند: سر پدرتوست. دختر بترسید و فریاد برآورد و رنجور شد و در آن چند روز جان به حق تسلیم کرد. (طبری،

۱۴۲۶: ۱۷۹/۲)

همچنین برخی منابع از ذکر نام رقیه در لُهوف سید بن طاووس خبر داده اند، ولی نام رقیه در متن عربی (چاپ هفتم، ۱۳۸۵) این کتاب دیده نمی شود، بلکه در ترجمه فارسی محمد طاهر دزفولی آمده است.

وفات حضرت

درباره وفات آن حضرت، همه منابع اتفاق نظر دارند و سال وفات ایشان را صفر سال ۶۱ هجری نوشته اند. اما این که در کدام روز از ماه صفر، محل اختلاف است:

۱. دسته ای از منابع، روز وفات حضرت را پنجم صفر ذکر کرده اند. (نیشابوری، ۱۳۸۹:

۳۴)

۲. دسته ای نیزده صفر دانسته اند. (ربانی خلخالی، ۱۳۷۹: ۲۱۹)

ولی بر اساس تحقیقات نگارنده، در منابع تاریخی معتبر درباره تاریخ دقیق وفات آن حضرت به زمان مشخصی اشاره نشده است. بنابراین می توان گفت وفات ایشان در ماه صفر سال ۶۱ هجری بوده، ولی درباره این که در کدام روز از ماه صفر، به خاطر غیر معتبر بودن هر دو دیدگاه، تاریخ دقیقی در دست نیست.

محل وفات حضرت

درباره محل وفات حضرت دودیدگاه وجود دارد:

۱. برخی منابع محل وفات حضرت را خرابه شام ذکر کرده‌اند:

... منقول است که طفلی از حضرت امام حسین علیه السلام در خرابه شام، از دیدن سر

پدر بزرگوارش، از دنیا رفت ... (یزدی خراسانی، بی تا: ۲ / ۱۷۱؛ ارجستانی، ۱۳۷۴: ۱۶۱)

۲. دسته‌ای دیگر از منابع، محل وفات حضرت را خانه یزید بیان کرده‌اند:

روایت شده که وقتی آل الله و آل رسول او در شهر شام بریزید وارد شدند، وی

خانه‌ای را به آنها اختصاص داد و آنها در آن، به سوگواری پرداختند ... (طریحی،

بی تا: ۱۳۶؛ طبری، ۱۴۲۶: ۲ / ۱۷۹)

به نظر می‌رسد از آن جا که منابع ذکر شده در دیدگاه دوم به سبب قدیمی‌تری بودن اعتبار

بیشتری دارند، پس محل وفات حضرت خانه یزید است.

چگونگی وفات حضرت

اما درباره چگونگی وفات نیز دودیدگاه وجود دارد:

۱. بلافاصله با دیدن سر بریده پدر جان داد:

... سری دید در آن طبق نهاده، آن سر را برداشت و نیک در آن نگریست. سر پدر

خود را بشناخت. آهی از سینه برکشید و روی در روی پدر مالید و لب خود بر لب

وی نهاد و فی الحال، جان شیرین بداد. (طریحی، بی تا: ۱۳۶؛ واعظ کاشفی سبزواری،

۱۳۸۲: ۳۸۹)

۲. چند روز پس از دیدن سر بریده پدر از دنیا رفت. (طبری، ۱۴۲۶: ۲ / ۱۷۹)

در هر دودیدگاه، مربوط به قرن ششم و هشتم هجری هستند، ولی از آن جایی که منبع

ذکر شده در دیدگاه دوم قدیمی‌تر است، می‌توان گفت حضرت رقیه علیها السلام چند روز بعد از

دیدن سر بریده پدر وفات کرده است.

بنابراین وفات حضرت، ماه صفر سال ۶۱ هجری، در خانه یزید و چند روز بعد از دیدن

سربریده پدر بزرگوارش بود.

مدفن حضرت

سید محسن امین درباره مدفن ایشان می نویسد:

رقية بنت الحسين عليه السلام ينسب اليها قبر و مشهد مزور بمحلة العمارة من دمشق الله اعلم؛ (امین، ۱۴۰۳: ۷/۳۴)

رقیه دختر حسین علیه السلام قبری به او منسوب است و مشهدی که در محله العمارة دمشق زیارتگاه است. خدا به درستی آن آگاه تر است.

نخستین سندی که درباره قبر کنونی حضرت رقیه در دست است، به به کتاب تسلیة المجالس در قرن دهم هجری بازمی گردد که به طور صریح نام رقیه را نیاورده است:

در شهر دمشق شام، در بخش شرقی مسجد اعظم شهر، خرابه ای را دیدم که در گذشته، مسجد بوده و بر سنگ نوشته در آن، نام پیامبر صلی الله علیه و آله و خاندانش و امامان دوازده گانه نوشته شده بود و پس از آن، چنین نوشته بود: «این قبر خانم ملکه، دختر حسین بن امیر المؤمنین علیه السلام است». (حائری کرکی، ۱۳۸۳: ۲/۹۳)

منابع تاریخی که درباره مدفن آن حضرت مطالبی آورده اند، به ترتیب، عبارتند از:
۱. کتاب نور الابصار مربوط به قرن سیزدهم، در این باره می نویسد:

... برخی شامی ها به من خبر دادند که برای خانم رقیه، دختر امام علی - کرم الله وجهه - در دمشق شام آرامگاهی هست که زمانی به دیوارهای قبرش آسیب وارد شد (شیلنجی، ۱۳۰۸: ۱۹۵)

۲. کتاب فارسی منتخب التواریخ، مربوط نیمه اول قرن چهاردهم، مزار ذکر شده در مورد اول را متعلق به رقیه بنت الحسین علیه السلام معرفی نموده است. (خراسانی، بی تا: ۳۸۸)
بنابراین مدفن آن حضرت در شهر دمشق شام قرار دارد.

نتیجه

این اثر پس از بررسی در منابع تاریخی به این نتیجه رسیده است که حضرت رقیه علیها السلام فرزند امام حسین علیه السلام امام سوم شیعیان است. نامش فاطمه، مادرش ام اسحاق دختر طلحة بن عبدالله تیمیه بوده است. ایشان در سال ۵۷ هجری به دنیا آمده و در واقعه عاشورا، چهار سال داشته است.

درباره نام رقیه در منابع تاریخی معتبر، ذکر این نام به چندین دهه بعد از واقعه عاشورا برمی گردد. با توجه به تحقیقات به عمل آمده توسط نگارنده، نام رقیه در منابع تاریخی در چهار مورد ذکر شده است. تاریخ وفات حضرت، ماه صفر سال ۶۱ هجری قمری است؛ اما درباره روز آن، دودیدگاه مطرح بوده که به دلیل غیر معتبر بودن هر دو دیدگاه، تاریخ دقیقی از روز وفات حضرت در دست نیست. درباره محل وفات ایشان، خانه یزید مورد پذیرش است و وفات آن حضرت چند روز بعد از دیدن سر بریده پدرا اتفاق افتاده است. همه منابع تاریخی درباره مدفن حضرت اتفاق نظر دارند و آن را در شهر دمشق شام می دانند.

منابع

- ابن حيون، نعمان بن محمد (۱۴۰۹)، شرح الأخبار في فضائل الأئمة الأطهار عليهم السلام، قم، جامعه مدرسين.
- ابن زيد بيهقي (ابن فندق) (۱۳۸۵)، لباب الانساب واللقاب والاعتقاب، قم، كتابخانه آيت الله مرعشى.
- ابن شهر آشوب (۱۳۷۶)، المناقب، بی جا، المكتبة الحيدرية.
- ابن طاووس، علی (۱۳۸۵)، اللهوف على قتلى الطفوف، قم، انتشارات مؤمنين.
- ابن مهنا، احمد بن محمد (۱۳۷۹)، التذكرة في الانساب المطهرة، قم، كتابخانه آيت الله مرعشى.
- ابن شهر آشوب (بی تا)، المناقب آل ابی طالب، بیروت، انتشارات دارالاضواء.
- ابومخنف، لوط بن يحيى بن سعيد (۱۳۶۷)، مقتل ابی مخنف (وقعة الطف)، بی جا، مؤسسه نشر اسلامى.
- اربلى، علی بن ابی الفتح (۱۳۲۷)، كشف الغمة في معرفة الأئمة، بی جا، مكتبة الحيدرية.
- ارجستانی، محمد حسين (۱۳۷۴)، انوار المجالس، تهران، اسلاميه.
- امين، سيد محسن (۱۳۸۹)، تقويم شيعه، قم، انتشارات دليل ما.
- امين، سيد محسن (۱۴۰۳)، اعيان الشيعه، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- بابا زاده، علی اکبر (۱۳۸۸)، جاىگاه اهل بيت عليهم السلام در جهان آفرينش، قم، بی نا.
- بدوانى، عبدالقادر (۱۳۸۰)، منتخب التواريخ، بی جا، انجمن آثار و مفاخر فرهنگى.
- جعفرى تبريزى، محمد تقى، (۱۳۸۰)، امام حسين عليه السلام شهيد فرهنگ پيشرو انسانيت، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوى،
- حائرى، محمد مهدي (۱۳۸۳)، معانى السبطين: فى احوال الحسن والحسين عليهما السلام، تهران، صبح صادق.
- حيدرى قاسمى، محمد (۱۳۷۸)، كتاب شناسى عاشورا، تهران، انتشارات اطلاعات.

- خراسانی، ملا هاشم (بی تا)، منتخب التواریخ، تهران، انتشارات علمی اسلامیة.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۸)، الأخبار الطوال، تحقیق: عبدالمنعم عامر، قم، انتشارات رضی.
- ربانی خلخالی، علی (۱۳۷۷)، ستاره درخشان شام، قم، مکتب الحسین علیه السلام.
- شاه عبدالعظیمی، محمدعلی بن محمد (۱۴۱۱)، الایقاد فی وفيات النبی والزهر والائمة / جمعین، قم منشورات فیروزآبادی.
- شبلنجی (مؤمن) (۱۳۰۸)، نورالابصار، قم، الشریف الرضی.
- طبری، حسن بن علی (۱۴۲۶)، کامل بهایی، قم، مکتبة الحیدریه.
- طریحی، فخرالدین (بی تا)، المنتخب، بیروت، بی نا.
- قزوینی، محمد حسن (۱۳۰۵)، ریاض الاحزان و حدائق الاشجان، تهران، بی نا.
- قمی، شیخ عباس (۱۳۳۸)، منتهی الآمال، چاپ افست اسلامیة، بی نا.
- قمی، شیخ عباس (۱۳۷۹)، ترجمه نفس المهموم، قم، انتشارات مسجد مقدس جمکران.
- محمدی ری شهری، محمد و همکاران (۱۳۹۱)، شهادت نامه امام حسین علیه السلام، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳)، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم، انتشارات کنگره شیخ مفید.
- نظری منفرد، علی (۱۳۸۷)، واقعه کربلا، قم، انتشارات جلوه کمال.
- نیشابوری، عبدالحسین (۱۳۸۹)، تقویم شیعه، قم، انتشارات دلیل ما.
- واعظ کاشفی سبزواری، ملا حسین (۱۳۸۲)، روضة الشهداء، قم، نوید اسلام.
- یزدی خراسانی، محمد جواد (بی تا)، شعشعة الحسینی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی.

